

Belonging without believing

Het belang van ongelovige kerkelijken voor de godsdienstsociologie

Gerard Dekker*

Summary

Especially during the middle of the twentieth century church membership and religiosity did no longer coincide in the Netherlands. Forms of non-church religiosity did appear: 'church outside the church' and alternative religiosity. Much attention has been given to this 'believing without belonging'. But there seems to be also a group of people who are not religious, but nevertheless church member. This is especially the case within the big churches in the Netherlands. That group proves to be bigger than the group of believers outside the church. This article asks attention for the phenomenon of 'belonging without believing'. Especially for sociologists this phenomenon is important: the church is the most important religious institution and it is not impossible that the character of this institute as well as its place within society will change as a result of the presence of many non-believers in it.

Kerkelijk en gelovig

Het thans in een groot deel van de Westerse wereld waar te nemen ontkerkelijgingsproces, waaronder ik hier versta het proces waarin de band van de bevolking met de bestaande kerken verzwakt, vertoonde in Nederland een bijzondere, van de meeste ons omringende landen afwijkende, vorm. Terwijl elders de afnemende betrokkenheid op de kerken vooral tot uiting kwam in geringere kerkelijke activiteiten (bijvoorbeeld in een dalend kerkbezoek), nam die in Nederland de vorm aan van kerkverlating: het percentage buitenkerkelijken steeg in Nederland in de vorige eeuw van ruim 2 naar ruim 60.

* Gerard Dekker is emeritus-hoogleraar godsdienstsociologie van de Vrije Universiteit van Amsterdam.

Staverman (1954, 47v.) heeft er reeds lang geleden op gewezen dat dit wel moet samenhangen met de bijzondere verhouding tussen kerk en volk in ons land:

Waar de kerk het karakter heeft van volkskerk, in sociologische zin verstaan als het samenvallen van kerk en volksgemeenschap, is het welhaast even vanzelfsprekend, dat men bij de kerk is aangesloten als dat men tot het volk behoort. (...) Waar de kerk echter niet het karakter van volkskerk heeft, zal het behoren tot de kerk niet vanzelfsprekend geacht worden. De kerkelijkheid is veel meer kwetsbaar, waar men, ook zonder tot de kerk te behoren, toch als een volwaardig lid van de volksgemeenschap wordt beschouwd. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de ontkerstening in een dergelijke situatie, waarin de kerk geen onaantastbare grootheid meer is, vrij gemakkelijk tot onkerkelijkheid zal leiden.

Inherent aan deze situatie is dat mensen die om niet-religieuze motieven lid zijn van een kerk, of anders geformuleerd, dat mensen die in de kerkelijke zin des woords ongodsdienstig zijn of worden, relatief gemakkelijk de kerk zullen verlaten. Kruijt (1933, 325), die als eerste het ontkerkelijgingsproces in Nederland bestudeerde, sprak in dit verband over een zuiveringsproces: 'Vele kerkelijken, die onkerkelijk zijn geworden, hebben niet zo'n grote overgang gemaakt, omdat ze vóór en na de afscheiding ongelovig waren. (...) Zo gezien, is er zeer veel in de ontkerkeliking, dat een zuiveringsproces genoemd mag worden.' Een belangrijk gevolg van deze ontwikkeling is dat kerkelijkheid en godsdienstigheid steeds meer samenvallen: 'Naarmate dit zuiveringsproces zich doorzet, zullen kerkelijkheid en geloof meer samenvallen' (Kruijt 1933, 326). Daarom kan men zeggen dat er in Nederland met betrekking tot het godsdienstig en kerkelijk leven relatief veel duidelijkheid bestaat.

Dit laatste werd enkele decennia geleden ook al door een aantal Nijmeegse onderzoekers geconstateerd. Nadat zij de Nederlandse bevolking hadden ingedeeld naar – met behulp van bepaalde maatstaven¹ vastgestelde – kerkelijkheid en gelovigheid, concluderen zij:

Uit deze verdeling blijkt dat gelovig en kerkelijk meestal samenvallen zoals ook ongelovig en onkerkelijk. (...) In ieder geval blijkt ook hier weer te gelden hetgeen reeds bij het kerklidmaatschap werd vastgesteld: In Nederland liggen de verhoudingen relatief duidelijk. Is men kerklid dan is men meestal ook gelovig, en om-

gekeerd; is men geen kerklid dan is men meestal ook niet gelovig, en vice versa.’ (Felling e.a. 1981, 69).

En ook zij verwijzen in dit verband naar de bijzondere positie van de kerken in Nederland: ‘Het onderstreept veeleer de uitgesproken niet-volkskerkelijke, dit is particuliere of denominationele status van de Nederlandse religieuze instituties’ (Felling e.a. 1981, 69).

Kerkelijk òf gelovig

Zolang het gaat om een beschrijving van de bijzondere positie van de kerk in Nederland in vergelijking met die in de ons omringende landen, is het terecht dat men met name aandacht vraagt voor het feit dat (on)kerkelijkheid en (on)godsdienstigheid meestal samenvallen. Interesseert ons echter met name de kerkelijke situatie in Nederland als zodanig, dan is een bestudering van wat de geciteerde onderzoekers ‘een uitzondering’ noemen ook zinvol, ja, mijns inziens zelfs geboden.

Het blijkt immers dat volgens het hier aangehaalde onderzoek bij niet minder dan 25% van de Nederlandse bevolking (on)kerkelijkheid en (on)godsdienstigheid [of (on)gelovigheid, zoals het in dit onderzoek werd genoemd] níet samenvallen. Een percentage dat, zo lijkt mij, hoog genoeg is om aandacht aan te schenken. Hetgeen overigens twee van de drie geciteerde onderzoekers elders ook deden. Zij stelden samenvattend:

Het bovenstaande illustreert duidelijk, dat achter de begrippen kerkelijk/onkerkelijk een grote veelvormigheid in kerkelijk-godsdienstige houdingen en gedragingen schuilgaat. Kerkelijk/onkerkelijk is geen kwestie van ‘alles of niets’. Bij de onkerkelijken zien we elementen van kerkelijke godsdienstigheid, zoals we bij grote groepen kerkelijken de afwezigheid daarvan kunnen constateren (Peters & Felling 1981, 41).

Kerkelijkheid en godsdienstigheid vallen in veel gevallen dus níet samen. En het is sociologisch gezien minstens zo interessant om daarnaar te kijken dan om aandacht te vragen voor het feit dat ze in de meeste gevallen wél samenvallen; want dat laatste zou men als de ‘normale’ of ‘logische’ – en dus ook sociologisch normale – situatie kunnen beschouwen. Een kerk is immers een

vorm van institutionalisering van godsdienstigheid. Dus mag je een sterke samenhang tussen kerkelijkheid en godsdienstigheid verwachten. Het ontbreken van zo'n samenhang vraagt dan aandacht.

Nu is aan die 'uitzonderingssituatie' ook wel aandacht geschonken; veelvuldig zelfs. Maar vrijwel altijd gaat de aandacht dan uit naar het feit dat er ook godsdienstigheid buiten de kerk voorkomt. Al vrij vroeg werd, met name vanuit kerkelijke en theologische hoek, gewezen op het mogelijk bestaan van een 'kerk buiten de kerk' (Van Beusekom e.a. 1969) Daarmee werd erkend dat kerkelijkheid en godsdienstigheid niet volledig samenvallen, dat niet alle mensen die de kerk de rug toekeren dat doen omdat zij ongodsdienstig waren of werden, dat er ook een buitenkerkelijke godsdienstigheid bestaat. Ook in (later) sociologisch onderzoek werd dit verschijnsel vastgesteld:

Godsdienst en kerk groeien, ook in Nederland, uiteen. Maar dan niet in de zin zoals we dat elders vaak zien, dat mensen kerklid blijven, ook als het geloof een geringe of te verwaarlozen plaats in het leven inneemt. We zien hier het omgekeerde beeld: veel mensen die zichzelf gelovig noemen en bij wie het geloof een bepaalde betekenis in het leven heeft, zijn niet kerkelijk actief of voelen zich niet bij een kerk betrokken. (...) Er is dus een groeiende kloof ontstaan tussen het geloofsleven van de mensen enerzijds en het kerkelijk leven en de kerkelijk gevormde godsdienstigheid anderzijds.' (Dekker e.a. 1997, 41).

Het is voor Nederland overigens de vraag of we hier met een blijvende en krachtige ontwikkeling te maken hebben. In de meest recente publicatie *God in Nederland* lezen we immers: 'In tegenstelling tot wat we in de vorige editie van *God in Nederland* moesten constateren, is het daarom niet onmogelijk dat we nu moeten vaststellen dat er tot op zekere hoogte een parallelle ontwikkeling in kerkelijkheid en godsdienstigheid plaatsvindt' (Bernts e.a. 2007, 65).

Kerkelijk en ongelovig

Bij de bestudering van het godsdienstig leven in Nederland gaat de aandacht van de godsdienstwetenschappen, óók van de godsdienstsociologie, vrij eenzijdig uit naar het verschijnsel dat met *believing without belonging* kan worden aangeduid (vgl. Davie 1994). Waarbij men zich dan uitdrukkelijk niet (zoals in de tot nu toe weergegeven onderzoeken) beperkte tot de traditionele godsdienstigheid of de godsdienstigheid zoals die vanouds binnen de kerken

vorm aannam. Nee, de aandacht gaat vooral uit naar de veranderingen die in de aard van de godsdienstigheid plaatsvinden, alsmede naar de alternatieve, van de traditionele godsdienstigheid afwijkende vormen van religie en spiritualiteit. Transformatie van godsdienst lijkt het sleutelwoord te zijn (zie de titels van de WRR-verkenning en Sengers 2006).

Ik zal niet ontkennen dat dit belangrijk is; integendeel. Maar die eenzijdige aandacht brengt niet alleen met zich mee dat relatief weinig aandacht geschonken wordt aan de traditionele, de kerkelijk gekleurde godsdienstigheid (terwijl dit toch nog steeds een belangrijke, zo niet de belangrijkste vorm van godsdienstigheid in de Nederlandse samenleving is!), maar vooral ook – en dat is waarom het mij hier gaat – dat geen aandacht geschonken wordt aan het mijns inziens voor de godsdienstsociologie relevante ándere verschijnsel dat zich in het proces van ontkerkelijking voordoet; het verschijnsel dat we kunnen aanduiden met *belonging without believing*.

Uit het hierboven aangehaalde Nijmeegse onderzoek blijkt namelijk dat het deel van de bevolking dat (met de maatstaven van dit onderzoek) kerkelijk-ongelovig is aanzienlijk groter is dan het deel dat buitenkerkelijk-gelovig is: resp. 16% en 9% van de gehele bevolking (Felling e.a. 1981, 69). En uit het continue onderzoek naar de sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland, het zogenoemde SOCON-onderzoek, blijkt dat we hier met een vrij permanent gegeven te maken hebben.

Tabel 1 Typologie van de Nederlandse bevolking naar kerklidmaatschap en christelijk geloof, per jaar (in %)

	1979	1985	1990	1995	2000
Ongelovige onkerkelijken	37	43	51	54	55
Gelovige onkerkelijken	5	3	3	4	3
Ongelovige kerkleden	25	24	27	23	26
Gelovige kerkleden	33	30	19	19	16
	100	100	100	100	100

bron: Felling 2004, 54.

Uit deze gegevens blijkt duidelijk dat de Nederlanders die in dit onderzoek ‘ongelovige kerkleden’ worden genoemd in aantal een veelvoud vormen van de ‘gelovige onkerkelijken’. Bovendien blijkt de omvang van de categorie ongelovige kerkleden vrij constant te zijn: al enkele decennia behoort een kwart van de Nederlandse bevolking tot deze categorie. Terwijl het aantal gelovige kerkleden in diezelfde periode gehalveerd is. Zodat geconcludeerd moet wor-

den dat thans ‘het percentage ongelovige kerkleden veel groter [is] dan het percentage gelovige kerkleden’ (!) (Peters e.a. 2000, 196).

Aan dit gegeven wordt mijns inziens te weinig aandacht geschonken. Nog te veel wordt weliswaar onderkend dat godsdienstigheid ook buiten de kerken voorkomt, maar wordt er stilzwijgend van uitgegaan dat degenen die (nog) tot een kerk behoren wel (in de kerkelijke zin des woords) godsdienstig zijn. Zo ver zal het ‘zuiveringsproces’ toch wel voortgeschreden zijn, zo is de – meestal niet uitgesproken – gedachte. Zo worden, om slechts één voorbeeld te noemen, in het door velen aangehaalde onderzoek van het bureau *Motivaction*, degenen die van zich zelf zeggen dat zij ‘spiritueel/religieus zijn ingesteld’ en die tevens zeggen zich tot een kerk te rekenen zonder meer ‘christenen’ genoemd. Terwijl het spiritueel/religieus ingesteld zijn heel wat meer of anders kan omvatten dan de christelijke godsdienstigheid. (Zie Van de Donk e.a. 2006, p. 176). En in de kerken gaat het toch om de christelijke godsdienstigheid, zo mag men stellen. Daarom is die grote categorie Nederlanders die wél tot een kerk behoren maar níet die godsdienstigheid aanhangen een opmerkelijke categorie. En dat verschijnsel verdient mijns inzien meer aandacht dan het op het ogenblik krijgt. Juist ook van de godsdienstsociologie, omdat het in de kerk om groepsvorming en om institutionalisering van godsdienstigheid gaat, zaken die toch tot het werkterrein van de sociologie behoren.

Alternatief voor ‘orthodoxie’

Nu is er ook binnen de christelijke godsdienst veel veranderd. Eén van de veranderingen is dat die in de loop van de tijd minder traditioneel, minder orthodox is geworden. Het gevolg is dat de mate van orthodoxie een steeds gebrekkiger maatstaf is geworden om de aanwezigheid van christelijke godsdienstigheid vast te stellen. In de tot nu toe aangehaalde onderzoeken was de maatstaf voor godsdienstigheid vrij orthodox: het ging vooral om het instemmen met traditioneel-orthodoxe leerstellingen (traditionele opvattingen over het bestaan van God, over het leven na de dood e.d.). Daarom kon men ook de conclusie trekken dat het percentage ongelovige kerkleden groter is dan het percentage gelovige kerkleden. Een constatering die, in het licht van de huidige opvattingen over christelijk geloof, de bestaande werkelijkheid vermoedelijk geweld aandoet. En dat niet alleen omdat de mate van orthodoxie een steeds gebrekkiger maatstaf is geworden om de aanwezigheid van christelijk geloof vast te stellen, maar ook omdat het instemmen met bepaalde opvattingen of leerstellingen een steeds minder adequaat criterium is. De religi-

euze beleving of ervaring, alsmede de deelname aan bepaalde godsdienstige rituelen wordt voor veel gelovigen, ook voor christen-gelovigen, belangrijker dan de in de kerken vigerende leerstellingen of geloofsopvattingen.

Daarom moeten we andere maatstaven hanteren om vast te stellen of het verschijnsel van ‘binnenkerkelijk ongelof’, van het verschijnsel dat men lid is van een godsdienstige groepering zónder dat men zichzelf als godsdienstig beschouwt, nog steeds bestaat. In het meest recente onderzoek *God in Nederland* is geprobeerd met zo’n andere, dus een ‘ruimere’ maatstaf, te werken.

In dat onderzoek is aan iedereen gevraagd: ‘Beschouwt u zichzelf als een gelovig mens?’ Degenen die deze vraag bevestigend beantwoordden, hebben we vervolgens de vraag gesteld: ‘Kunt u ook kort aangeven wat dat geloof inhoudt of waarin u gelooft?’ Analyse en rubricering van al de zo verkregen omschrijvingen leverden verschillende categorieën van gelovigen op, te weten:

1. gelovigen die in de omschrijving van hun geloof op geen enkele wijze verwijzen naar iets buiten onze zichtbare werkelijkheid (‘Ik geloof in mijn gezin’, ‘Ik geloof in mezelf’ e.d.).
2. gelovigen die wel in het bestaan van iets buiten onze zichtbare werkelijkheid geloven, maar zonder daarbij – expliciet of impliciet – te verwijzen naar elementen of aspecten van een godsdienstig systeem (‘Er is meer tussen hemel en aarde dan wij denken’, ‘Ik geloof niet zozeer in een God, maar wel in een soort hoger iets, zoals de natuur’ e.d.).
3. gelovigen die expliciet of impliciet verwijzen naar (elementen van) een bestaand godsdienstig systeem (hetgeen meestal de christelijke godsdienst was, omdat aanhangers van andere godsdienstige systemen, zoals de Islam, in dit onderzoek sterk ondervetegenwoordigd waren). De verwijzingen kunnen zeer klassiek zijn, maar ook ‘vager’, ‘algemener’ (zoals: ‘Mijn geloof is voor mij vooral een christelijke levenshouding; ik heb geen behoefte aan beleving van mijn geloof in een kerk’). (Bernts e.a. 2007, 57-62).

Omdat het mij om de relatie tussen kerkelijkheid en godsdienstigheid gaat, hanteer ik hier een vrij klassieke aanduiding van godsdienst; ook in het kerkelijk leven gaat het immers hierom. Dus gaat het mij om de derde categorie van gelovigen, die ik hier de godsdienstig-gelovigen noem. De eerste en tweede categorie gelovigen, personen dus die in hun omschrijving op geen enkele wijze naar godsdienstige waarden of systemen verwezen, noem ik de overige gelovigen. Als we daar dan nog aan toevoegen de ongelovigen, d.w.z. degenen die zichzelf desgevraagd niet als een gelovig mens beschouwen, dan krijgen we het volgende, uit het grondmateriaal van het onderzoek opgebouwde beeld.

Tabel 2 Typologie van kerkelijkheid en gelovigheid in 2006 (in %)

	Kerkelijken	Buitenkerkelijken	Ned. bevolking
Godsdienstig-gelovigen	79	11	39
Overige gelovigen	13	31	23
Ongelovigen	8	58	38
	100	100	100

Ook met hantering van een ruimere maatstaf van godsdienstigheid blijkt er onder de kerkleden een niet onbelangrijke categorie van mensen te zijn die we in de klassieke zin des woords niet-godsdienstig kunnen noemen: goed 20% van de kerkleden is niet godsdienstig op een wijze zoals in de kerken ver- of voorondersteld wordt. Dat is weliswaar een geringer deel dan in het hiervoor aangehaalde Nijmeegse onderzoek voorkomt, maar desalniettemin een niet te verwaarlozen deel. En ook met deze ruimere maatstaf gemeten geldt dat het aandeel van de niet-godsdienstigen in de kerk aanzienlijk groter is dan het aandeel van de godsdienstigen onder de buitenkerkelijken.

Discussie: grote kerken, religie, samenleving

De aanwezigheid van relatief veel ‘niet-godsdienstige gelovigen’ (dus mensen die zichzelf wel als gelovig beschouwen, maar blijkens wat zij daaronder verstaan door mij als niet-godsdienstig worden aangemerkt) en ongelovigen binnen de kerken roept vragen op. Stokt het zuiveringsproces, juist in een tijd van individualisering en de-institutionalisering waarin het gemakkelijk is (veel gemakkelijker dan in de periode waarover Kruijt sprak) om bindingen met bestaande instituten aan te gaan en te verbreken? En zo ja, wat is daar dan de oorzaak van? Of wijst dit op een nog steeds doorgaande en misschien zelfs wel geïntensiveerde ‘secularisatie’, die in de structuren nog onvoldoende tot uitdrukking komt? Van belang in verband met dit laatste is misschien de constatering dat in het afgelopen decennium het aantal mensen dat zichzelf als gelovig beschouwt, is gedaald, terwijl er – zoals we zagen – onder hen dan ook nog een niet gering aantal gelovigen is, wier geloof moeilijk als godsdienstig beschreven kan worden.

Ons inzicht in dit verschijnsel wordt nog vergroot als we in de grote categorie van kerkelijken uit tabel 2 een differentiatie aanbrengen naar het kerkgenootschap waarvan men lid is. We zien dan dat het verschijnsel van de niet-godsdienstige kerkleden zich vooral in de grote kerkgenootschappen voordoet, te

weten de Rooms-Katholieke Kerk en de Protestantse Kerk in Nederland. De overige kerkelijken behoren tot een heel scala van zeer verschillende kleinere kerkelijke groeperingen, zowel orthodoxe als vrijzinnige, als moeilijk nader aan te duiden groeperingen.

Tabel 3 Typologie van kerkelijkheid en gelovigheid, naar kerkgenootschap (in %)

	RKK	PKN	Overige
Godsdienstig-gelovigen	72	81	91
Overige gelovigen	20	11	2
Ongelovigen	8	8	7
	100	100	100

Het verschijnsel doet zich, zoals tabel 3 laat zien, dus vooral voor in grote kerkelijke organisaties en veel minder in kleine groeperingen. Ook dat is voor de sociologie geen irrelevant gegeven. Hangt het verschijnsel samen met de omvang van de organisatie en/of met de interne structuur ervan? Of is de wijze waarop de kerk zich opstelt, zichzelf ziet, en het op grond hiervan gevoerde beleid, hier doorslaggevend?

Wat de omvang van de organisatie betreft: de grote kerkgenootschappen zijn inderdaad grote organisaties geworden, met de kans op oligarchisering (denk aan de 'ijzeren wet' van Michels) en doelverlegging. De omvang van de organisatie betekent ook geringere onderlinge sociale controle, zodat de kans bestaat dat de kerkelijke tucht (een middel van de kerk zichzelf 'zuiver' te houden) in feite niet meer functioneert.² Bovendien gaan in grotere organisaties de nadelen van de plaatsvindende institutionalisering een belangrijke rol spelen. Dan valt met name te denken aan wat O'Dea genoemd heeft 'het dilemma van de gemengde motivatie', waardoor ook mensen met andere dan (zuiver) godsdienstige motieven aangetrokken worden of binnen de organisatie blijven functioneren. (Vgl. O'Dea. 1968, 138-140).

En wat het beleid betreft: onderzoek naar het optreden van de kerken zou ons duidelijk kunnen maken of de kerken de – vanuit normatief oogpunt gezien onwenselijke – ontwikkelingen niet zelf bevorderen. Veel kerken doen in hun overlevingsstrijd hun uiterste best om alle leden vast te houden en gebruiken daarvoor ook allerlei niet direct godsdienstig te duiden middelen. Ze leggen ook grote nadruk op het sociale aspect van de kerkelijke gemeenschap, waarbij de onderlinge sociale relaties vaak belangrijker worden dan de gemeenschappelijke aanvaarding van het geloofsgoed.

Een nadere bestudering van het hier geconstateerde verschijnsel en van de veranderingen die zich met betrekking tot dit verschijnsel voordoen zou ons ook meer inzicht kunnen geven in de – in verschillende opzichten veranderende – positie van de kerken in de Nederlandse samenleving en op de betekenis van het kerkelijk leven voor het leven en samenleven van de mensen. Het kan ook van belang zijn voor de thans weer actuele discussie over de scheiding tussen kerk en staat, omdat de functie van de kerken binnen de Nederlandse samenleving als gevolg van de huidige ontwikkelingen ook aan het veranderen is.

Al met al liggen hier vragen die juist voor sociologen belangrijk genoeg zijn om aandacht aan te schenken. De belangrijkste vragen voor sociologen zijn toch niet die naar de aard en de inhoud van de godsdienstigheid van de mensen, maar die naar de (institutionele) vormen die de godsdienstigheid aanneemt, naar de wijze waarop de groepsvorming plaatsvindt en naar de relevantie van die geïnstitutionaliseerde godsdienstigheid voor het samenleven van de mensen. En als dat zo is, dan mag men toch de ontwikkelingen van en in de nog steeds belangrijkste vormen van godsdienstigheid, namelijk de kerken, niet negeren.

Noten

- 1 Het onderscheid kerkelijk/onkerkelijk werd bepaald door het al of niet lid zijn van een kerkelijke of godsdienstige groepering. Gelovigheid/ongelovigheid werd bepaald door een hogere dan wel lagere score dan de ‘doorsnee-score’ op de schaal van de ‘christelijke wereld- en levensbeschouwing’ oftewel het ‘Godsgeloof’; die schaal omvatte 15 traditioneel-christelijke uitspraken.
- 2 In dit verband is wellicht ook het door Kelley in zijn boek *Why Conservative Churches Are Growing* gestelde van belang, met name als men bedenkt dat hij zelf in het voorwoord van de paperback editie schreef: ‘A more accurate title might be “Why Strict Churches Are Strong” – whether – “liberal” or “conservative”.’

Literatuur

Bernts, Ton, Gerard Dekker, Joep de Hart (2007),
God in Nederland 1996-2006, Kampen: Ten Have.

- Davie, Grace (1994),
Religion in Britain since 1945 – Believing without Belonging, Oxford: Blackwell Publishing.
- Dekker, Gerard, Joep de Hart, Jan Peters (1997),
God in Nederland 1966-1996, Amsterdam: Anthos.
- Donk, W.B.H.J. van de e.a. (red.) (2006),
Geloven in het publieke domein. Verkenning van een dubbele transformatie, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Felling, A.J.A. (2004),
Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw sociaal-culturele ontwikkeling, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Felling, A., J. Peters, O. Schreuder (1981),
 Gebroken identiteit – Een studie over christelijk en onchristelijk Nederland, in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, nr. 11, 25-81.
- Kelley, D.M. (1972),
Why Conservative Churches Are Growing, New York: Harper & Row.
- Kruijt, J. P. (1933),
De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring. Groningen/Batavia: Noordhoff.
- O’Dea, Thomas F. (1968),
Godsdienstsociologie, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Peters, J. & A. Felling (1981),
 Kerkelijkheid en onkerkelijkheid: een onjuiste tweedeling, in: *Hebben de Kerken nog toekomst – Commentaar op het onderzoek ‘Opnieuw: God in Nederland*, Baarn: Ambo, 33-60.
- Peters, J., A. Felling & P. Scheepers (2000),
 Individualisering van godsdienst en levensbeschouwing in de jaren tachtig en negentig, in: Köbben André e.a. (red.), *Homo Prudens – Religie, cultuur en wetenschap in de moderne samenleving*, Leende: Damon, 182-199.
- Sengers, Erik (ed.) (2005),
The Dutch and their gods. Secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950, Hilversum: Verloren.
- Staverman, M. (1954),
Buitenkerkelijkheid in Friesland, Assen: Van Gorcum.
- Beusekom, J.H. e.a. (red.) (1969),
Terzake 4: Kerk buiten de kerk, Utrecht/Baarn: Ambo.